

Burgerschap buiten de klas: buitenschoolse activiteiten in het vo

**Een verkenning van de
CILSNL Citizenship Education 2010-2011 data**

Universiteit Utrecht

ecbo

expertisecentrum
beroepsonderwijs

Colofon

Titel	Burgerschap buiten de klas: buitenschoolse activiteiten in het vo. Een verkenning van de CILSNL Citizenship Education 2010-2011 data
Auteurs	Manja Coopmans (Universiteit Utrecht) en Pieter Baay (ecbo)
Datum	Februari 2017

Universiteit Utrecht
Afdeling Sociologie
Padualaan 14, 3584 CH Utrecht
T 030 253 21 01
www.uu.nl

Expertisecentrum Beroepsonderwijs
Postbus 1585
5200 BP 's-Hertogenbosch
T 073 687 25 00
www.ecbo.nl

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, op welke andere wijze dan ook, zonder vooraf schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Samenvatting	5
Inleiding	7
1 Achtergrondinformatie CILSNL Citizenship Education 2010-2011.....	10
2 Overzicht burgerschapsactiviteiten	12
2.1 Vergelijking op basis van onderwijsniveau.....	13
2.2 Vergelijkingen op basis van gemeentegrootte	14
2.3 Vergelijkingen op basis van schoolgrootte	15
2.4 Vergelijkingen op basis van etnische populatie	16
3 Referenties	18

Samenvatting

Burgerschapsonderwijs buiten de klas, hoe krijgt dat vorm in het Nederlands voortgezet onderwijs? In deze verkenning wordt ingegaan op het aanbod in buitenschoolse activiteiten op het gebied van burgerschap, waaronder het organiseren van excursies, gastlessen, schaduwverkiezingen en debatten. Daarbij is gebruik gemaakt van de 'CILSNL Citizenship Education 2010-2011' data (Coopmans 2016), met informatie van 59 vo scholen.

Opvallend is het relatief lage percentage scholen dat schaduwverkiezingen organiseert (31%). In het bijzonder vmbo-b/vmbo-k locaties organiseren significant minder vaak verkiezingen. Ook organiseren zij wat minder vaak een bezoek aan de Tweede Kamer. Daarentegen wordt het verdiepende keuzevak Maatschappijleer2 (Maatschappijwetenschappen bij havo/vwo) op deze locaties wel wat vaker aangeboden dan op vmbo-g/vmbo-t, havo en vwo locaties.

Ook uitwisselingen met het buitenland komen relatief weinig voor (30%). Vooral op vmbo-b/vmbo-k locaties, scholen uit de G4, kleinere scholen, en scholen met hogere percentages leerlingen met een migratieachtergrond worden weinig buitenland uitwisselingen georganiseerd.

Burgerschapsonderwijs buiten de klas krijgt in het Nederlands voortgezet onderwijs vooral vorm door het faciliteren van een leerlingenraad (74%), het organiseren van debatten (64%), en het bezoeken van de Tweede Kamer (60%). Ook het organiseren van buitenlandexcursies wordt door veel scholen genoemd als extra activiteit (82%).

Tweede Kamer bezoeken komen het vaakst voor onder de G4 scholen. Verder bieden de grotere scholen vaker burgerschapsactiviteiten aan dan de kleinere scholen. Verschillen zijn vooral groot bij het organiseren van verkiezingen en gastlessen en/of –programma's.

Tot slot organiseren scholen met minimaal 30 procent leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond significant vaker democratie-gerelateerde uitjes dan scholen met 10 tot 30 procent leerlingen met een migratieachtergrond.

Deze verkenning beschrijft de algemene mate van burgerschapsactiviteiten en de rol van verschillende schoolkenmerken. De grootste verschillen vonden we in onze vergelijking op basis van schoolgrootte, gevolgd door gemeentegrootte, onderwijsniveau, en tot slot de mate van etnische diversiteit op school. Een vervolgstap is om de relatie te onderzoeken tussen het aanbod van de scholen en de *ontwikkeling* van de Nederlandse CILS4EU jongeren op dit gebied.

Inleiding

Burgerschapsonderwijs staat in de schijnwerpers. Enerzijds vanwege het belang voor de samenleving van nu en in de toekomst; anderzijds vanwege signalen dat het onderwijs en de competenties van jongeren onvoldoende zijn. Zo bleek uit eerdere rapporten van de International Citizenship and Civic education Study (ICCS) in 2010 dat Nederlandse leerlingen in vergelijking met andere landen relatief weinig politieke en maatschappelijke betrokkenheid tonen (Maslowski, Naayer, Isac, Oonk & Van der Werf, 2010; Schulz, Ainley, Fraillon, Kerr & Losito, 2010). Voorbeelden hiervan zijn het lid zijn van een mensenrechtenorganisatie of een (jeugdonderdeel van een) politieke partij.

Onderwijs2032 betoogt dat de samenleving gevarieerder wordt en dat burgerschapsvorming een belangrijke plek moet hebben in het onderwijs. *"De basiswaarden van de democratische rechtsstaat levend houden is een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid, evenals de bevordering van de kennis van staatsinrichting en democratie en de daarin geldende spelregels. [...] Voor leerlingen betekent dat dat ze sociale en maatschappelijke competenties opdoen, een moreel kompas ontwikkelen, zich op gemeenschappelijke waarden oriënteren en ontdekken hoe die een rol spelen in de omgang met anderen, ook wanneer opvattingen over waarden botsen."* (p. 34, 35).

Scholen zijn daarom sinds 2006 wettelijk verplicht aandacht te besteden aan burgerschapsonderwijs. In het rapport 'Onderwijs in burgerschap: wat scholen kunnen doen' (Nieuwelink, Boogard, Dijkstra, Kuiper & Ledoux, 2016) wordt een mooi overzicht gegeven van de huidige stand van zaken van burgerschapsonderwijs in Nederland, waarbij zowel het maatschappelijk debat als het bestaande onderzoek op dit gebied aan bod komen. Duidelijk is dat burgerschapscompetenties niet alleen kennis beslaan, maar ook (sociaal-culturele) vaardigheden en (open en constructief-kritische) houdingen (zie ook Bron, 2006; Onderwijsraad, 2012). Deze variatie in competenties vraagt om eenzelfde variatie in onderwijsaanbod. Juist die variatie aan vormen van burgerschapsonderwijs sluit aan bij het belang van geïntegreerde onderwijsvormen (Nationale Denktank, 2015; 2016).

Tegelijkertijd maakt dit het lastig om een juiste inschatting te maken van de stand van zaken rondom burgerschapsonderwijs in Nederland. Dit is ook één van de conclusies van de Inspectie van het Onderwijs de afgelopen jaren (Inspectie van het Onderwijs, 2014; 2010). Uit een onlangs gepubliceerd themarapport van de Inspectie van het Onderwijs (2016) over burgerschapsonderwijs blijkt dat burgerschapsonderwijs in Nederland beter kan. Hoewel veel scholen voldoen aan de wettelijke plicht om aandacht te besteden aan dit onderwerp, hebben maar weinig scholen concreet uitgewerkte leerlijnen en –doelen. Wat het rapport niet laat zien, is wat nu eigenlijk de activiteiten zijn die georganiseerd worden rondom burgerschap.

Met behulp van de CILSNL Citizenship Education 2010-2011 data (Coopmans, 2016) bekeken wij daarom welke burgerschapsactiviteiten scholen in het voortgezet onderwijs inzetten, waarbij wij focussen op activiteiten *buiten de klas*. Waarom focussen wij op buitenschoolse activiteiten? Het organiseren van buitenschoolse activiteiten of projecten die focussen op 'leren door doen' is een veelgenoemde manier om kennis, vaardigheden en houdingen rondom burgerschap bij jongeren op school te stimuleren. Vooral het vo maakt hier vaak gebruik van voor de invulling van hun burgerschapsonderwijs (Inspectie van het

Onderwijs, 2016). Ook in het rapport van Nieuwelink en collega's (2016) wordt dit genoemd als een goede manier om iets abstracts als een kabinetsformatie levendig te maken. Een bijkomend voordeel van het bekijken van georganiseerde activiteiten is dat deze activiteiten op een relatief laagdrempelige manier inzicht geven in het daadwerkelijke aanbod van een school.

In deze verkenning is daarom gekeken naar de mate waarin verschillende vo scholen binnen het voortgezet onderwijs aandacht besteden aan burgerschapsonderwijs, waarbij de focus ligt op buitenschoolse activiteiten. Daarbij is onder andere gekeken naar excursies, gastlessen en het organiseren van verkiezingen en debatten. Hiervoor is gebruik gemaakt van de 'CILSNL Citizenship Education 2010-2011' data (Coopmans 2016). Deze data maakt deel uit van het onderzoeksproject 'Children of Immigrants Longitudinal Survey in 4 European Countries' (CILS4EU; Kalter et al. 2016), waarbij de ontwikkeling van leerlingen in kaart is gebracht vanaf het derde leerjaar van de middelbare school. Voor het deelproject CILSNL Citizenship Education 2010-2011 zijn de Nederlandse scholen tussen september 2015 en januari 2016 opnieuw benaderd. In totaal hebben 59 van de 118 scholen deelgenomen aan het CILSNL Citizenship Education project.

Door deze schooldata te koppelen aan demografische kenmerken van de ondervraagde scholen, is daarnaast bekeken *welke* scholen in meer en mindere mate aandacht besteden aan (buitenschoolse) activiteiten rondom burgerschap. Dit is het bijzonder omdat een ongelijk aanbod in burgerschapsonderwijs kan resulteren in ongelijke kansen in latere jaren, bijvoorbeeld wanneer kijkend naar politieke deelname aan de samenleving. Juist voor jongeren die van thuis uit weinig in aanraking komen met de verschillende vormen van burgerschap is deze compenserende rol van school belangrijk (Nieuwelink et al. 2016; Van de Werfhorst, 2014).

Het rapport van de Inspectie van het Onderwijs (2016) vindt weinig verschillen in visie- en leerdoelen wanneer kijkend naar schoolkenmerken als opleidingsniveau, school- of gemeentegrootte, en migrantenpopulatie. Tegelijkertijd laat eerder onderzoek zien dat er wel degelijk verschillen in burgerschapscompetenties bestaan tussen leerlingen van verschillende opleidingsniveaus (Geijssels, Ledoux, Reumeman & Ten Dam, 2012). Ook geven scholen aan dat een meer diverse leerlingpopulatie een belangrijke reden is voor het aanbieden van burgerschapsonderwijs (Inspectie van het Onderwijs, 2016). Hoe vertalen deze bevindingen zich naar het daadwerkelijke aanbod van scholen?

Hiervoor zijn allereerst de verschillende onderwijsniveaus bekeken, waarbij onderscheid is gemaakt tussen vmbo-b/vmbo-k, vmbo-g/vmbo-t, havo en vwo. Daarnaast is gekeken naar gemeentegrootte (G4; G32; overig), schoolgrootte (0-500; 500-1000; 1000-1500; meer dan 1500 leerlingen), en mate van etnische diversiteit (percentage leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond volgens CBS-definities ¹; 0-10%; 10-30%; 30-60%; 60-100%). Onderwijsniveau geeft het schooltype aan van de leerlingen die op deze school zijn ondervraagd. Voor alle overige schoolkenmerken geldt dat deze zijn gebaseerd op schoollocatie, wat inhoudt dat het een kenmerk is van de gehele schoolvestiging, en niet alleen het ondervraagde onderwijsniveau.

---

¹ Dit houdt in, alle jongeren waarvan minimaal één ouder is geboren in Afrika, Latijns-Amerika en Azië (exclusief Indonesië en Japan) of Turkije (www.cbs.nl).

Hieronder vindt u naast informatie over de gebruikte data en het daaraan gekoppelde onderzoeksproject, een overzicht van de resultaten, uitgesplitst naar de bovenstaande categorieën. Daarnaast is onderscheid gemaakt tussen activiteiten die duidelijk vallen onder het kopje 'burgerschap' en overige activiteiten. Deze laatste categorie beslaat activiteiten die niet direct onder te brengen zijn onder burgerschapsonderwijs, maar wel een goede indruk geven van het bredere (cultuur)aanbod van een school op het gebied van buitenschoolse activiteiten.

Deze verkenning biedt hiermee een eerste inzicht in het aanbod van scholen op het gebied van burgerschap. Wat echter nog mist, is goed onderzoek naar de effecten van het gegeven burgerschapsonderwijs: wat werkt? Een vervolgstap is daarom om de relatie te onderzoeken tussen het aanbod van de scholen en de *ontwikkeling* van de Nederlandse CILS4EU jongeren op dit gebied.

1 Achtergrondinformatie CILSNL Citizenship Education 2010-2011

De CILSNL Citizenship Education 2010-2011 data maakt deel uit van het onderzoeksproject 'Children of Immigrants Longitudinal Survey in 4 European Countries' (CILS4EU; Kalter et al. 2016), wat in 2010 van start is gegaan.² Dit grootschalige, meerjarige onderzoeksproject werd uitgevoerd in vier landen: Zweden, Duitsland, Verenigd Koninkrijk, en Nederland. Na een uitgebreide gerandomiseerde selectieprocedure zijn in Nederland in de periode 2010-2011 100 scholen in het voortgezet onderwijs benaderd. Hier moet bij worden gezegd dat een 'school' in dit geval een administratieve eenheid is. Elk schoolniveau wordt dus gezien als een administratieve eenheid, en één schoolgebouw kan meerdere eenheden bevatten. Naast de 100 scholen die gerandomiseerd zijn benaderd, hebben 18 scholen aangegeven vrijwillig deel te willen nemen. Vaak waren dit scholen die al met een ander schoolniveau deelnamen. Meer informatie over de selectieprocedure en de deelname cijfers van deze eerste ronde van CILS4EU vindt u terug in het technische rapport (Kalter et al. 2016).

Het voornaamste doel van het CILS4EU project was om meer te weten te komen over de ontwikkeling van jongeren met een Nederlandse en niet-Nederlandse achtergrond. Daarom is een zogenaamd gestratificeerd sampling design toegepast. Hierbij werd onderscheid gemaakt tussen scholen met 0-10% leerlingen met een niet-westerse achtergrond, 10-30%, 30-60% en 60-100%. Op deze manier is gezorgd voor oververtegenwoordiging van scholen met hoge percentages leerlingen van niet-westerse migratieachtergrond. Ook grotere scholen hadden een grotere kans om geselecteerd te worden. Verder werd binnen elk stratum rekening gehouden met representativiteit van onderwijsniveau.

De ontwikkeling van leerlingen is in kaart gebracht vanaf het derde jaar van de middelbare school. Gekeken is naar onder andere structurele integratie (schoolhouding en –uitkomsten, economische situatie, probleemgedrag), sociale integratie (relaties met vrienden, partners, familie, interetnische contacten, discriminatie) en culturele integratie (taal, identiteit, religie, vrije tijd, houdingen en normen). Het Europese project besloeg drie jaar, waarna in Nederland verder is gegaan met het onderzoek onder de naam 'Children of Immigrants Longitudinal Survey in the Netherlands' (CILSNL; Jaspers & Van Tubergen 2017). In Nederland zijn jongeren in totaal 7 jaar lang gevolgd.

Om meer inzicht te krijgen in de mate waarin schoolactiviteiten de ontwikkeling van jongeren binnen het voortgezet onderwijs stimuleren is in 2015 het deelproject 'CILSNL Citizenship Education 2010-2011' (Coopmans 2016) opgezet. Alle deelnemende scholen in Nederland zijn van september 2015 tot januari 2016 opnieuw benaderd met de vraag een korte vragenlijst in te vullen over het aanbod in activiteiten rondom burgerschaps-, herdenkings- en cultuureducatie. In deze verkenning ligt de focus op de georganiseerde activiteiten rondom burgerschap. In totaal reageerden er 59 scholen, waarvan 58 de vragenlijst compleet hebben ingevuld. Eén school heeft slechts een gedeelte ingevuld. Ook hebben 6 scholen er in een later stadium van het onderzoeksproject voor gekozen een verkorte vragenlijst in te vullen. Dit betekent dat zij alleen gesloten vragen hebben beantwoord.

---

² Het CILS4EU project werd gesubsidieerd door het NORFACE ERA NET Plus Migration in Europe-programma.

Om deze informatie over de schoolactiviteiten te kunnen koppelen aan de ontwikkeling van leerlingen, is gevraagd naar het aanbod in het schooljaar 2010-2011, het jaar waarin de CILS4EU/CILSNL-jongeren voor het eerst ondervraagd werden. Hiervoor is wanneer mogelijk contact gezocht met coördinatoren die ook 5 jaar geleden al op de desbetreffende school werkten. Ter controle hebben wij gevraagd om een inschatting te geven van hoe goed zij zich deze situatie nog voor de geest konden halen, of in staat waren deze situatie te achterhalen. Van de 59 scholen gaven 7 aan het te moeilijk te vinden de vragenlijst voor de situatie van 5 jaar geleden in te vullen. Zij hebben de vragen daarom beantwoord voor de huidige situatie. Aangezien rapporten van de Inspectie van het Onderwijs (2016; 2014; 2010) een redelijk constant beeld schetsen van het aanbod in en de kwaliteit van het Nederlandse burgerschapsonderwijs de afgelopen jaren, verwachten wij hier echter geen grote verschillen.

In Tabel 1.1 is een overzicht te vinden van de achtergrondkenmerken van de 59 scholen. In de CILSNL Citizenship Education steekproef ($N = 59$) zitten relatief iets meer scholen met een laag percentage leerlingen met een migratieachtergrond zitten dan in de gerandomiseerde steekproef verzameld in ronde 1 ($N = 100$). Ook zijn het wat vaker havo locaties en wat minder vaak vmbo-g/vmbo-t locaties. De verschillen zijn echter klein.

Tabel 1.1. Vergelijking achtergrondkenmerken steekproeven

	CILSNL Citizenship Education	CILSNL ronde 1
Onderwijsniveau		
Vmbo-b/vmbo-k	32.0	31.0
Vmbo-g/vmbo-t	27.0	32.0
Havo	20.0	17.0
Vwo	20.0	20.0
Etnische populatie		
0-10%	20.5	16.0
10-30%	32.0	35.0
30-60%	27.0	28.0
60-100%	20.5	21.0

Noot: percentages

Meer informatie over de dataverzameling van CILSNL Citizenship Education 2010-2011, de formulering van de gestelde vragen, en overige informatie over de gebruikte data is te vinden via op de DANS website. Meer informatie over de initiële dataverzameling van het CILS4EU project is te vinden in het technische rapport van ronde 1.

2 Overzicht burgerschapsactiviteiten

In tabel 2.1 is een overzicht te zien van het aanbod in burgerschapsactiviteiten, onderverdeeld in de onderwerpen 'Burgerschap' en 'Overig'. Kijkend naar de georganiseerde burgerschapsactiviteiten bieden scholen gemiddeld 3 van de 7 bevraagde activiteiten aan (hierbij zijn het verkiesbaar stellen van de leerlingenraad en overige burgerschapsactiviteiten buiten beschouwing gelaten). Vooral het organiseren van debatten en een bezoek aan de Tweede Kamer is populair: meer dan de helft van de scholen geeft aan dit te doen. Ook geeft driekwart van de scholen aan een leerlingenraad te hebben, waarbij de helft verkiezingen hiervoor houdt. De frequentie van bijeenkomsten met een leerlingenraad varieert van 2 tot 16 keer per jaar, met een gemiddelde van 6.

Slechts een derde van de scholen organiseert verkiezingen. Het grootste gedeelte van de scholen die verkiezingen organiseren houdt zogenaamde schaduwverkiezingen, gelijk opgaand met de landelijke of provinciale verkiezingen. Het lage percentage scholen dat verkiezingen organiseert sluit aan bij het rapport van de Inspectie van het Onderwijs (2016), waarin naar voren komt dat het leren over democratie, en de ontwikkeling van maatschappelijke en politieke betrokkenheid – waaronder bijvoorbeeld stemmen – relatief weinig aandacht krijgt.

Het verdiepende keuzevak Maatschappijleer2 (vmbo) / Maatschappijwetenschappen (havo/vwo) wordt op iets minder dan de helft van de scholen aangeboden als examenvak. Uitstapjes en gastlessen (los van het bezoek aan de Tweede Kamer) worden door een kleiner aantal scholen georganiseerd. De meeste scholen kiezen voor een democratie gerelateerd uitstapje naar ProDemos. Ook wanneer gevraagd wordt naar gastlessen, wordt ProDemos het vaakst genoemd. Overige activiteiten die verder nog genoemd worden rondom het thema burgerschap zijn films. Ook worden nog een portfolio burgerschap en buurtonderzoek genoemd.

Tabel 2.1 Aanbod in burgerschapsactiviteiten (percentage scholen)

Activiteit	%
Burgerschap	
Leerlingenraad	74
Debatten	64
Bezoek Tweede Kamer	60
Leerlingenraad verkozen	51
Maatschappijleer2/-wetenschappen	46
Verkiezingen	31
Overige excursies / museumbezoeken	26
Gastles/-programma	21
Overige burgerschapsactiviteiten	14
Overig	
CJP-pas	86
Excursies buitenland	82
Uitwisselingen buitenland	30
Tweetalig onderwijs (TTO)	2

Tot slot is nog gevraagd naar aanbod wat betreft cultuurpas (CJP), uitstapjes naar en uitwisselingen met het buitenland, en tweetalig onderwijs. Het merendeel van de scholen geeft aan hun leerlingen te voorzien van een CJP-pas. Ook uitstapjes naar het buitenland worden door een groot aantal scholen georganiseerd. Een excursie naar Duitsland is het meest voorkomend, voornamelijk naar Berlijn. Daarnaast wordt Rome (Italië) meerdere malen genoemd, en komen ook Frankrijk (Parijs voornamelijk) en het Verenigd Koninkrijk (Londen voornamelijk) veelvuldig voor. Waar sommige scholen slechts één bestemming noemen, noemen andere scholen er wel 9. Slechts een derde van de scholen geeft aan ook uitwisselingen met het buitenland te organiseren. Ook deze vinden voornamelijk plaats met Duitsland. Het aanbod in uitwisselingen per school varieert tussen de 2 en 7 uitwisselingen. Van de ondervraagde scholen geeft slechts één school aan vijf jaar geleden ook tweetalig onderwijs aan te bieden. Dit schoolkenmerk is daarom niet meegenomen in de verdere vergelijkingen.

2.1 Vergelijking op basis van onderwijsniveau

In tabel 2.2 is het aanbod in schoolactiviteiten uitgesplitst naar onderwijsniveau. Hierbij is een onderscheid gemaakt tussen de volgende vier categorieën: vmbo-b/vmbo-k, vmbo-g/vmbo-t, havo, vwo. Van de 59 school locaties gaat het om 19 vmbo-b/vmbo-k locaties, 16 vmbo-g/vmbo-t locaties, 12 havo locaties, en 12 vwo locaties.

Hoewel debatten en uitstapjes naar de Tweede Kamer op elk schoolniveau door meer dan de helft van de scholen wordt georganiseerd, lijken debatten de nummer 1 keuze onder vwo scholen (83%). Onder havo scholen is het hebben van een leerlingenraad favoriet. Tegelijkertijd valt op dat havo locaties met een leerlingenraad deze het minst vaak verkozen hebben.

Tabel 2.2 laat verder zien dat havo en vwo locaties significant vaker (schaduw)verkiezingen organiseren dan vmbo-b/vmbo-k locaties. Vmbo-b/vmbo-k locaties geven wel wat vaker aan het verdiepende keuzevak Maatschappijleer2 / Maatschappijwetenschappen als examenvak aan te bieden. Dit zou kunnen duiden op een grotere focus op burgerschapsonderwijs *binnen* de klas. Ook excursies en gastlessen en/of gastprogramma's komen iets vaker voor op vwo locaties (33% versus 25% en lager).

Verder is opvallend dat vwo locaties significant vaker uitwisselingen naar het buitenland aanbieden (50%) dan vmbo-b/vmbo-k locaties (12%). Buitenland excursies komen onder alle schoolniveaus relatief vaak voor (het laagste percentage is dat van 75% onder vmbo-g/vmbo-t scholen). Tot slot zien we dat vwo en vmbo-b/vmbo-k locaties wat vaker een CJP pas aanbieden (meer dan 90%) dan vmbo-g/vmbo-t en havo locaties.

Tabel 2.2 Aanbod per onderwijsniveau (percentage scholen)

<i>Activiteit</i>	<i>Vmbo-b/k</i>	<i>Vmbo-g/t</i>	<i>Havo</i>	<i>Vwo</i>
Burgerschap				
Leerlingenraad	65 ^a	75 ^a	83 ^a	75 ^a
Debatten	56 ^a	63 ^a	58 ^a	83 ^a
Bezoek Tweede Kamer	50 ^a	63 ^a	67 ^a	67 ^a
Leerlingenraad verkozen	45 ^a	58 ^a	40 ^a	63 ^a
Maatschappijleer2/-wetenschappen	59 ^a	38 ^a	42 ^a	42 ^a
Verkiezingen	6 ^a	25 ^{a, b}	58 ^b	50 ^b
Overige excursies / museumbezoeken	22 ^a	25 ^a	25 ^a	33 ^a
Gastles/-programma	11 ^a	19 ^a	25 ^a	33 ^a
Overige burgerschapsactiviteiten	17 ^a	13 ^a	0 ^a	25 ^a
Overig				
CJP-pas aangeboden	94 ^a	81 ^a	75 ^a	92 ^a
Excursies buitenland	82 ^a	75 ^a	83 ^a	92 ^a
Uitwisselingen buitenland	12 ^a	31 ^{a, b}	33 ^{a, b}	50 ^b

Noot: Onderwijsniveaus met eenzelfde letter achter de percentages verschillen niet significant van elkaar, op basis van uitgevoerde Chi² toetsen ($\alpha = .05$). Een * betekent in dit geval dat een verschil borderline significant is ($p < .10$).

2.2 Vergelijkingen op basis van gemeentegrootte

In tabel 2.3 is een indeling gemaakt naar gemeentegrootte, waarbij onderscheid is gemaakt tussen de grootste G4-gemeenten (Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Den Haag), de middelgrote gemeenten – ook wel G32 genoemd (momenteel zijn dit de volgende 37 gemeenten: Alkmaar, Almelo, Almere, Alphen aan den Rijn, Amersfoort, Apeldoorn, Arnhem, Breda, Delft, Deventer, Dordrecht, Ede, Eindhoven, Emmen, Enschede, Gouda, Groningen, Haarlem, Haarlemmermeer, Heerlen, Helmond, Hengelo, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Leiden, Lelystad, Maastricht, Nijmegen, Oss, Roosendaal, Sittard-Geleen, Schiedam, Tilburg, Venlo, Zaanstad, Zoetermeer en Zwolle), en de kleinere gemeenten. Van de 59 schoollocaties behoren er 13 tot de G4, 9 tot de G32, en 37 tot de overige kleinere gemeenten.

Tabel 2.3 laat zien dat verkiezingen het minst vaak worden georganiseerd op de G4 scholen, terwijl debatten, Tweede Kamer uitstapjes, overige excursies en gastlessen juist vaker voorkomen op deze locaties. Vooral uitjes in de Tweede Kamer worden opvallend vaak georganiseerd op G4 scholen (85%) in vergelijking tot G32 (44%) en overige scholen (56%). Mogelijk speelt de reisafstand hierbij een rol.

Scholen in kleinere gemeenten hebben wel wat vaker een leerlingenraad (89% op G32 scholen versus 67% op G4 scholen). Ook stellen G32 scholen hun leerlingenraad vaker verkiesbaar, en bieden de scholen in de kleinere gemeenten (zowel G32 als overig) vaker Maatschappijleer 2 / Maatschappijwetenschappen als examenvak aan.

Tabel 2.3 Aanbod naar gemeentegrootte (percentage scholen)

<i>Activiteit</i>	<i>G4</i>	<i>G32</i>	<i>Overig</i>
Burgerschap			
Leerlingenraad	67 ^a	89 ^a	72 ^a
Debatten	77 ^a	67 ^a	58 ^a
Bezoek Tweede Kamer	85 ^a	44 ^{b*}	56 ^{a, b}
Leerlingenraad verkozen	50 ^a	63 ^a	48 ^a
Maatschappijleer2/-wetenschappen	25 ^a	56 ^a	50 ^a
Verkiezingen	23 ^a	33 ^a	33 ^a
Overige excursies / museumbezoeken	38 ^a	11 ^a	25 ^a
Gastles/-programma	31 ^a	22 ^a	17 ^a
Overige burgerschapsactiviteiten	15 ^a	11 ^a	14 ^a
Overig			
CJP-pas aangeboden	75 ^a	100 ^a	86 ^a
Excursies buitenland	50 ^a	89 ^{b*}	92 ^b
Uitwisselingen buitenland	8 ^a	33 ^{a, b}	36 ^{b*}

Noot: Gemeentes met eenzelfde letter achter de percentages verschillen niet significant van elkaar, op basis van uitgevoerde Chi² toetsen ($\alpha = .05$). Een * betekent in dit geval dat een verschil borderline significant is ($p < .10$).

Tot slot worden ook uitwisselingen en excursies naar het buitenland significant minder vaak georganiseerd op G4 scholen in vergelijking tot scholen in een G32 of kleinere gemeente. Deze verschillen zijn vooral groot voor excursies naar het buitenland. Verder is het opmerkelijk dat alle bevraagde scholen in een G32 gemeente een CJP pas aanbieden, terwijl dit percentage voor scholen in een kleine of G4 gemeente respectievelijk 86% en 75% is.

2.3 Vergelijkingen op basis van schoolgrootte

In tabel 2.4 is een onderscheid gemaakt op basis van schoolgrootte, waarbij een onderscheid is gemaakt tussen 20 schoollocaties met 0-500 leerlingen, 16 schoollocaties met 500-1000 leerlingen, 11 schoollocaties met 1000-1500 leerlingen en 12 schoollocaties met meer dan 1500 leerlingen (gemiddeld 1964 leerlingen). De grootste schoollocatie bestaat uit 2627 leerlingen.

Het algemene patroon is dat grotere scholen (minimaal 1000 leerlingen) meer activiteiten op het gebied van burgerschapsonderwijs organiseren. Deze verschillen zijn het grootst voor het organiseren van verkiezingen (55% versus 20% en 13%) en het aanbieden van een gastles 15% versus 19% of minder), en zijn in kleinere mate zichtbaar bij de leerlingenraad en een bezoek aan de Tweede Kamer. Ook organiseren grotere scholen significant vaker excursies naar en (in het bijzonder) uitwisselingen met het buitenland. Een mogelijke verklaring voor deze bevindingen is de beschikbaarheid van financiële middelen (Luyten, Hendriks & Scheerens, 2014).

Uitzondering op dit patroon zijn debatten en 'overige burgerschapsactiviteiten' (bijvoorbeeld het kijken van films rondom het thema burgerschap), die wat vaker op kleinere scholen lijken plaats te vinden.

Tabel 2.4 Aanbod naar schoolgrootte (percentage scholen)

Activiteit	0-500II	500-1000II	1000-1500II	>1500II
Burgerschap				
Leerlingenraad	60 ^a	69 ^a	82 ^a	100 ^a
Debatten	65 ^a	75 ^a	55 ^a	55 ^a
Bezoek Tweede Kamer	50 ^a	56 ^a	64 ^a	82 ^a
Leerlingenraad verkozen	50 ^a	50 ^a	56 ^a	50 ^a
Maatschappijleer2/-wetenschappen	55 ^a	19 ^b	45 ^{a, b}	70 ^a
Verkiezingen	20 ^{a*}	13 ^a	55 ^b	55 ^b
Overige excursies / museumbezoeken	25 ^a	19 ^a	36 ^a	27 ^a
Gastles/-programma	5 ^a	19 ^{a*}	18 ^{a*}	55 ^b
Overige burgerschapsactiviteiten	25 ^a	0 ^a	18 ^a	9 ^a
Overig				
CJP-pas	75 ^a	94 ^a	100 ^a	80 ^a
Excursies buitenland	60 ^a	88 ^{b*}	100 ^{a, b}	100 ^{a, b}
Uitwisselingen buitenland	15 ^a	19 ^a	45 ^{b*}	60 ^b

Noot: Schoolgroottes met eenzelfde letter achter de percentages verschillen niet significant van elkaar, op basis van uitgevoerde Chi² toetsen ($\alpha = .05$). Een * betekent in dit geval dat een verschil borderline significant is ($p < .10$).

2.4 Vergelijkingen op basis van etnische populatie

Tot slot is een vergelijking in het aanbod in burgerschapsactiviteiten gemaakt op basis van de etnische populatie van een school. Hiervoor is een onderscheid gemaakt tussen scholen met 0-10% leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond, 10-30%, 30-60%, en 60-100%. Respectievelijk ging het om 12, 19, 16, en 12 schoollocaties.

De resultaten zijn te vinden in Tabel 2.5. Er zijn echter weinig duidelijke patronen te ontdekken. Wel valt op dat de 30-60% en 60-100% scholen significant vaker democratie gerelateerde excursies en/of museumbezoeken organiseren dan de scholen met 10-30% leerlingen met een migratieachtergrond. Dit sluit aan bij de bevinding van de Inspectie van het Onderwijs (2016) dat de diversiteit van de leerlingpopulatie een belangrijke reden voor scholen is om aandacht te besteden aan burgerschapsonderwijs.

De 30-60% scholen organiseren daarnaast ook wat vaker debatten dan de overige scholen, en de 60-100% scholen maken vaker een uitstapje naar de Tweede Kamer.

Verder valt op dat 0-10% scholen wat minder vaak een gastles en/of gastprogramma aanbieden dan de overige scholen (9% versus minimaal 19%), maar wel vaker het verdiepende keuzevak Maatschappijleer2 / Maatschappijwetenschappen aanbieden als examenvak. Ook organiseren zij significant vaker uitwisselingen met het buitenland.

Tabel 2.5. Aanbod naar etnische populatie (percentage scholen)

Activiteit	0-10%	10-30%	30-60%	60-100%
Burgerschap				
Leerlingenraad	73 ^a	84 ^a	56 ^a	82 ^a
Debatten	64 ^a	58 ^a	75 ^a	58 ^a
Bezoek Tweede Kamer	64 ^a	47 ^a	56 ^a	83 ^a
Leerlingenraad verkozen	57 ^a	50 ^a	67 ^a	33 ^a
Maatschappijleer2/-wetenschappen	64 ^a	42 ^a	44 ^a	36 ^a
Verkiezingen	27 ^a	47 ^a	25 ^a	17 ^a
Overige excursies / museumbezoeken	27 ^{a, b}	5 ^a	38 ^b	42 ^b
Gastles/-programma	9 ^a	26 ^a	19 ^a	25 ^a
Overige burgerschapsactiviteiten	18 ^a	11 ^a	19 ^a	8 ^a
Overig				
CJP-pas aangeboden	82 ^a	84 ^a	94 ^a	82 ^a
Excursies buitenland	91 ^a	89 ^a	81 ^a	64 ^a
Uitwisselingen buitenland	55 ^a	37 ^{a, b}	13 ^b	18 ^{b*}

Noot: Etnische populaties met eenzelfde letter achter de percentages verschillen niet significant van elkaar, op basis van uitgevoerde Chi² toetsen ($\alpha = .05$). Een * betekent in dit geval dat een verschil borderline significant is ($p < .10$).

3 Referenties

- Bron, J. (2006). *Een basis voor burgerschap: een inhoudelijke verkenning voor het funderend onderwijs*. Stichting Leerplanontwikkeling. Enschede: SLO.
- Coopmans, M. (2016). *CILSNL Citizenship Education 2010-2011-v1.0*. DANS. <https://doi.org/10.17026/dans-xkr-7zh3>
- Geissel, F., Ledoux, G., Reumerman, R., & Ten Dam, G. (2012). Citizenship in young people's daily lives: differences in citizenship competences of adolescents in the Netherlands. *Journal of Youth Studies*, 15, 711-729.
- Inspectie van het Onderwijs (2016). *Burgerschap op school. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Inspectie van het Onderwijs (2014). *De staat van het onderwijs: Onderwijsverslag 2012-2013*. Utrecht: Onderwijsinspectie.
- Inspectie van het Onderwijs (2010). *De staat van het onderwijs: Onderwijsverslag 2008-2009*. Utrecht: Onderwijsinspectie.
- Jaspers, E. & Tubergen, F. van (2017). *Thematic Collection: Children of Immigrants Longitudinal Survey in the Netherlands (CILSNL)*. DANS. <https://doi.org/10.17026/dans-xh4-29fb>
- Kalter, F., Heath, A., Hewstone, M., Jonsson, J.O., Kalmijn, M., Kogan, I., & Tubergen, F. van (2016). *Children of Immigrants Longitudinal Survey in Four European Countries (CILS4EU) - Full version*. Data file for on-site use. GESIS Data Archive, Cologne. ZA5353 Data file Version 3.2.0, doi:10.4232/cils4eu.5353.3.2.0
- Luyten, H., Hendriks, M., & Scheerens, J. (2014). *School size effects revisited: A qualitative and quantitative review of the research evidence in primary and secondary education*. Springer International Publishing.
- Maslowski, R., Naayer, H.M., Isac, M.M., Oonk, G.H., & Werf, M.P.C. van der (2010). *Eerste bevindingen van de International Civic and Citizenship Education Study (ICCS): Nationaal rapport*. Groningen: GION, Gronings Instituut voor Onderzoek van Onderwijs, Opvoeding en Ontwikkeling, Rijksuniversiteit Groningen.
- Nationale Denktank (2015). *Leer Wijzer: 10 oplossingen voor het leren van de toekomst*. Eindrapport.
- Nationale Denktank (2016). *Samen leren – 10 oplossingen voor het beroepsonderwijs van de toekomst*. Eindrapport.
- Nieuwelink, H., Boogaard, M., Dijkstra, A.B., Kuiper, E.J., & Ledoux, G. (2016). *Onderwijs in burgerschap: wat scholen kunnen doen. Lessen uit wetenschap en praktijk*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.
- Onderwijsraad (2012). *Verder met burgerschap in het onderwijs*. Den Haag.
- Platform Ons onderwijs2032 (2016). *Eindadvies*. Den Haag. ISBN/EAN 978-90-824928-0-4
- Schulz, W., Ainley, J., Fraillon, J., Kerr, D., & Losito, B. (2010). *ICCS 2009 International Report: Civic knowledge, attitudes and engagement among lower secondary school students in thirty-eight countries*. Amsterdam: International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA).
- Van de Werfhorst, H. G. (2014). Changing societies and four tasks of schooling: Challenges for strongly differentiated educational systems. *International Review of Education*, 60, 123-144.